
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9.07:303.094.6

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-129>

Жовтянська Валерія Вікторівна

доктор психологічних наук, старший дослідник,
завідувач лабораторії методології психосоціальних
і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-7992-6943
VZhovtianska@gmail.com

МОЖЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ СУБ'ЄКТНОГО ПІДХОДУ ДО ПРОГНОЗУВАННЯ ПРОЦЕСІВ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Актуальність дослідження визначається дефіцитом підходів у соціальному прогнозуванні, які б базувалися на психологічних механізмах і детермінантах макросоціальних процесів. Аналізується суб'єктний підхід до прогнозування процесів суспільного розвитку, згідно з яким суб'єктом будь-яких соціальних змін є людина як член цього соціуму, а напрям суспільного розвитку безпосередньо визначається змістами психічного життя членів певного суспільства.

Метою статті є обґрунтування релевантності цього підходу, а також визначення його методологічних можливостей та обмежень.

Методологія і наукові підходи. На основі аналізу літературних джерел виокремлено дві теоретико-методологічні позиції, які опонують вихідним положенням суб'єктного підходу до прогнозування суспільного розвитку. Перша з них пов'язана із твердженням про соціальний детермінізм людської поведінки, друга – із твердженням про іманентний індетермінізм людської поведінки. Обґрунтовується правомірність застосування суб'єктного підходу до прогнозування суспільного розвитку попри зазначені позиції.

Результати. На основі теоретичного аналізу виокремлено низку методологічних проблем, які призводять до обмежень у застосуванні суб'єктного підходу до прогнозування суспільного розвитку. По-перше, це надзвичайна складність соціальних систем, наслідком чого є редуccionізм при побудові прогностичних моделей. По-друге, це нечутливість зазначеного підходу до впливу на суспільний розвиток зовнішніх чинників. По-третє, це непередбачуваність креативних рішень, які задають зону невизначеності в соціальному прогнозуванні. Показано, що широкі можливості для застосування суб'єктного підходу представлено в царині сценарного прогнозування та в моделюванні процесів суспільного розвитку. Описано побудовані в межах цього підходу моделі суспільного розвитку та отримані на їхній основі прогнози щодо напрямів розгортання історичного процесу.

Ключові слова: суспільний розвиток; соціальне прогнозування; суб'єктний підхід; психологічний механізм; психологічні детермінанти; моделювання; історичний процес.

Zhovtianska Valeria V.

doctor of psychological sciences,
head of the laboratory of methodology of psychosocial
and political-psychological research
Institute of Social and Political Psychology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID ID 0000-0002-7992-6943
VZhovtianska@gmail.com

POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF THE SUBJECT APPROACH TO FORECASTING SOCIAL DEVELOPMENT PROCESSES

Relevance. The initial problem of the research is the lack of approaches in social forecasting that would take into account psychological mechanisms and determinants of macrosocial processes. The article analyzes the subjective approach to forecasting processes of social development, according to which the subject of any social changes is a person as a member of this society, and the direction of social development is directly determined by the contents of the mental life of members of a certain society. The **purpose** of this work is to justify the relevance of this approach, as well as to determine its methodological possibilities and limitations.

Methodology. The analysis of literary made it possible to identify two theoretical and methodological positions, which oppose the initial position of the subject approach to forecasting social development. The first of them is related to the statement about social determinism of human behavior, the second – to the statement about immanent indeterminism of human behavior. The paper substantiates the legality of applying the subject approach to forecasting social development despite these positions.

Results. Based on the theoretical analysis, a number of methodological problems, which lead to limitations in the application of the subject approach to forecasting social development, are identified. First, it is extreme complexity of social systems, which results in reductionism when building predictive models. Secondly, it is the insensitivity of the mentioned approach to influence of external factors on social development. Thirdly, it is unpredictability of creative solutions, which set the zone of uncertainty in social forecasting. In addition, the work shows that broad possibilities for application of the subject approach are presented in the field of scenario forecasting and in the modeling of social development processes. The models of social development constructed within this approach are described, and the forecasts obtained on their basis regarding the directions of the unfolding of the historical process are described.

Key words: social development; social forecasting; subjective approach; psychological mechanism; psychological determinants; modeling; historical process.

Постановка проблеми. Прогнозування процесів суспільного розвитку є одним із найактуальніших завдань, які стоять перед сучасною соціогуманітарною наукою. Та зона турбулентності, у якій опинився сучасний світ, демонструє серйозність загроз, пов'язаних з відкритими і латентними конфліктами між різними геополітичними акторами, а також внутрішніми соціально-економічними кризами в окремих спільнотах. Це актуалізує запит на моделі суспільного розвитку, які б давали змогу спрогнозувати майбутні виклики, а відтак і підготуватися до них. Зокрема, повномасштабна російсько-українська війна, у реальність якої ще недавно мало хто міг повірити, стала тією подією, яка показала як нестачу представлених у науковому і політичному дискурсі розробок у сфері соціального прогнозування, так і суспільну затребуваність таких розробок.

Однак запит на прогностичні моделі суспільного розвитку можна розглядати в ширшому контексті. Ці моделі стають підставою для рефлексії як науковців, так суспільства загалом щодо сценаріїв власного майбутнього. Наукове прогнозування у своїй основі спирається на визначення причинно-наслідкових зв'язків, а відтак висвітлює ті умови або чинники, які приводять до появи певної ситуації як свого наслідку. Це дає змогу скоригувати той чи інший сценарій розвитку подій або обирати між різними сценаріями. Інакше кажучи, наукове прогнозування не лише створює підстави для усвідомленого ставлення до свого майбутнього, а й означає шляхи досягнення бажаного варіанта розгортання подій. Запобігання можливим загрозам на шляху суспільного розвитку є одним з аспектів такої рефлексії щодо глобального майбутнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш відомі підходи, у межах яких пропонують прогностичні моделі суспільного розвитку, представлені переважно в царині філософії і, меншою мірою, – соціології та історії. Це пов'язано з тим, що саме зазначеним галузям знання наразі належить пріоритетність у виявленні загальних закономірностей історичного процесу, які зазвичай і становлять основу для створення таких моделей. Серед основних підходів до прогнозування процесів суспільного розвитку можна виокремити формаційний, цивілізаційний, технологічний.

Формаційний підхід традиційно пов'язують з теоретичними побудовами К. Маркса та його послідовників. Згідно з цим підходом соціум у своєму розвитку, зумовленому досягнутим рівнем матеріального виробництва, проходить низку стадій – суспільно-економічних формацій. Їхню загальну кількість Маркс свого часу чітко не визначав (уже згодом радянські дослідники розробили відому схему з п'яти етапів історичного процесу), але згідно з його прогнозами останньою, і в певному сенсі цільовою, стадією розвитку людства є комунізм – такий спосіб соціального устрою, де кожна людина зможе вільно привласнювати собі колективні здобутки, що дасть їй змогу максимально розкривати власні здібності через вільний вибір праці на благо суспільства (Маркс, 1955). Формаційний підхід і сьогодні має своїх прибічників; також є спроби наукового переосмислення і розвитку представлених у ньому положень (наприклад, Герилів, 2014).

Цивілізаційний підхід, на відміну від формаційного, розглядає множинність форм історичного процесу і фокусується на аналізі особливостей локальних цивілізацій. Однак у

межах цього підходу допускається наявність спільних закономірностей у розвитку цих глобальних соціальних утворень. Так, один із найяскравіших представників зазначеного напрямку А. Тойнбі вважав, що всі цивілізації проходять ті самі стадії від народження до загибелі і що процес становлення й розвитку цих мега-спільнот пов'язаний із віднайденими ними відповідями на ті чи інші історичні виклики (Тойнбі, 2001). Багато в чому близьким до поняття цивілізації є концепт соціальної суперсистеми, запропонований П. Сорокіним, який, так само як і Тойнбі, вважав, що ці глобальні соціальні утворення проходять схожий шлях від становлення до розпаду (Сорокін, 1992). Ідеться про три типи суперсистем – чуттєву, ідеаційну та ідеалістичну, залежно від притаманних їм культурних характеристик. Для культури першого типу характерне переважання емпірично-чуттєвого сприйняття дійсності та спрямованість на гедоністичні цінності; культура другого типу вирізняється схильністю до надчуттєвих ідей та духовних цінностей; культура третього типу являє собою проміжний варіант між двома попередніми типами. Сорокін дійшов висновку, що в історичному процесі спостерігається циклічна зміна суперсистем у такій послідовності: ідеаційна, ідеалістична, чуттєва. Історичні реалії, у яких протікало його власне життя (перша половина ХХ століття), він розглядав як кінець культури чуттєвого типу, на зміну якій згодом мала прийти культура ідеаційна.

Сучасним відомим представником цивілізаційного підходу є С. Хантінгтон, який вважає, що в майбутньому конфлікт між цивілізаціями відтіснить на другий план ідеологічні, економічні та інші форми конфліктів і стане домінуючим фактором світової політики (Huntington, 1993). На його думку, країни що не належать до «золотого мільярда», здійснюватимуть модернізацію, яка дасть їм змогу скоротити своє технологічне, військове та економічне відставання від Заходу, але вони намагатимуться робити це, не змінюючи свої традиційні цінності та культуру. За цих обставин такі цінності, як лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, секулярна держава, за Хантінгтоном, притаманні лише Західній цивілізації і чужі для решти світу.

Розроблення *технологічного підходу* пов'язане насамперед з іменами таких футурологів, як Д. Белл і Е. Тоффлер (Белл, 1986; Тоффлер, 2004). Подібно до формаційного підходу вихідним чинником розвитку суспільства тут також вважають технологічний прогрес, але на відміну від марксизму його розглядають не лише в площині матеріального виробництва. Представники цього напрямку запропонували триступеневу схему історичного процесу: доіндустріальне суспільство, індустріальне суспільство, постіндустріальне суспільство. На виокремлення соціально-економічних характеристик останнього і були спрямовані основні футурологічні зусилля Белла і Тоффлера. На їхню думку, постіндустріальному суспільству притаманні пріоритетність знань серед інших ресурсів, наявність інтелектуальноємких технологій, переважання сфери надання послуг над сферою виробництва товарів, орієнтація ринку праці на професії, пов'язані з розумовою діяльністю (Белл, 1986), клієнтоцентрирована економіка, розмивання меж між виробництвом і споживанням (Тоффлер, 2004).

Говорячи про відомих футурологів, не можна не згадати Ф. Фукуяму з його ідеєю «кінця історії». Дослідження цього автора, спрямовані на аналіз і прогнозування процесів суспільного розвитку, варто виокремити в окремий напрям, який можна позначити як *умовно психологічний*. Використання характеристики «умовно» тут пов'язане з двома причинами. По-перше, визначаючи базові чинники історичного процесу, Фукуяма розглядає не лише ті з них, які належать до царини психічного, а й ті, які стосуються суто економічної проблематики. І хоча у своїй знаковій праці (Фукуяма, 2004) він зауважує, що якщо ми хочемо виявити закономірності в калейдоскопі історичних змін, то мусимо зосередити свій аналіз на тому, що завжди залишається поза цими змінами, а саме – на природі людини, але в подальшому, під тиском критики, Фукуяма дещо змінив акценти у своїй риториці. По-друге, намагаючись віднайти психологічні детермінанти суспільного розвитку, дослідник більше спирається на філософські напрацювання, насамперед на роботи Платона і Гегеля, а не на розробки, які ми могли б назвати науково-психологічними.

Фукуяма вбачає вихідну причину історичного розвитку в подоланні наявних у суспільстві суперечностей, які виникають унаслідок незадоволення тих чи інших учасників

процесу. За цих обставин причина незадоволення полягає у фрустрації потреб, а точніше – потреби в соціальному визнанні. На думку Фукуяма, політичним режимом правління, який дає змогу зняти суперечності, викликані незадоволеним бажанням визнання у представників різних соціальних груп, є ліберальна демократія. Тому закономірний перехід до цього режиму правління футуролог розглядає як логічне завершення ідеологічного розвитку суспільства, що веде за собою також завершення епохи великих протистоянь, воєн і революцій. Саме в цьому сенсі Фукуяма говорить про кінець історії, водночас зауважуючи, що, можливо, колись людство пересититься спокійним життям без боротьби і, не задовольнившись можливостями рівноправ'я, запустить колесо історії на новий оберт.

Треба сказати, що всі розглянуті вище підходи зазнали серйозної критики. Формацийний підхід, і марксизм загалом, неодноразово критикувалися за слабку аргументаційну базу (наприклад, Назаретян, 2016; Чумаков, 2013). Професійні історики (наприклад, Февр, 1991) доволі скептично сприймають дослідження Тойнбі. Окремим слабким місцем формацийного підходу є деякі представлені ним прогнози. Наведу одну цитату зі знакової роботи Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій?»: «У 1991–1992 роках багато хто був стурбований можливістю воєнного зіткнення між Росією і Україною через спірні території – насамперед Крим, а також Чорноморський флот, ядерні арсенали та економічні проблеми. Але якщо належність до однієї цивілізації щось означає, то ймовірність збройного конфлікту між Росією і Україною не дуже велика» (Huntington, 1993). Крім того, виходячи з міркувань цивілізаційного підходу, Хантінгтон прогнозував посилення протистояння Сполучених Штатів і Японії як таких, що належать до різних цивілізацій, і політику зближення Китаю і Тайваню як представників однієї цивілізації.

Прогнози технологічного підходу (який критикували ті ж марксистки) виявилися більш узгодженими з реаліями сучасного світу, хоча, можливо, і дещо ідеалізованими. Але суттєвою проблемою цього підходу є те, що він залишає за дужками соціально-політичні чинники суспільного розвитку, що не дає змоги прогнозувати конфлікти та інші події, які, як можна бачити з позицій сучасності, є критично важливими для подальшого розвитку цього напрямку.

Гострої критики, особливо останнього десятиліття, зазнали прогнози Фукуяма щодо «кінця історії». Опоненти зазначали, що сучасні реалії зовсім не схожі на епоху завершення великих протистоянь і конфліктів; більше того, у світі не спостерігається особливого поступу в напрямку лібералізації суспільних відносин – навпаки, так званий «правий поворот» є демонстрацією рівно протилежних тенденцій. І хоча насправді Фукуяма не стверджував, що ліберальна демократія переможе у світі в якісь короткі за історичними мірками проміжки часу, утім посилення антиліберальних позицій на політичній арені, і зокрема створення тоталітарного режиму в Росії та утвердження авторитарного режиму в Туреччині, вимагають у контексті заявленої ним концепції окремих пояснень.

Але, на мою думку, більш слабким місцем цієї концепції є характер її обґрунтування, а точніше – вибір конкретної аргументації. Хоча апеляцію до природи людини, а точніше – до її психології, у цій статті я розглядатиму як методологічну необхідність, якщо йдеться про визначення закономірностей суспільного розвитку, утім навряд чи в цьому випадку достатньо обмежитися суто філософським аналізом. Зокрема, постає питання: чи є соціальне самоствердження єдиним мотивом, який визначає інтенції суспільних перетворень і чи не є така позиція спрощенням не лише історичної, а й психологічної реальності? Загалом, видається очевидним, що апеляція до психології людини без опертя на власне психологічний аналіз не буде переконливою.

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Утім, слід зазначити, що Фукуяма є одним з небагатьох футурологів, який звертається до психологічних чинників, коли аналізує закономірності історичного процесу. Мені здається, що саме ігнорування дослідниками сфери психічного є головною методологічною проблемою як класичних, так і сучасних моделей суспільного розвитку. Річ у тім, що якщо ми хочемо зрозуміти сутнісні закономірності цього розвитку, то маємо визначити його внутрішні механізми, тобто причинно-наслідкові зв'язки, які зумовлюють той чи інший вектор розгортання подій. А віднайдення таких зв'язків без звернення до мотивації членів суспільства, а отже, і до суб'єктивного бачення ними ситуації, неможливе, оскільки

суспільний розвиток – це завжди результат суспільних дій, а точніше – результат дій конкретних членів соціуму. Тому спроба визначення закономірностей розгортання історичного процесу, коли ігнорується сфера психічного, завжди буде лише зовнішнім, поверховим описом цього процесу, не заглибленим у пласт причин людських дій.

Такий ракурс бачення став засадничим принципом для розроблення суб'єктного підходу до прогнозування процесів суспільного розвитку (Жовтянська, 2021). Вихідним положенням цього підходу є те, що соціум поза конкретними індивідами є лише абстракцією і що реальним суб'єктом будь-яких соціальних змін є людина як член цього соціуму. Тому напрям суспільного розвитку безпосередньо визначається змістами психічного життя членів певного суспільства.

Це положення потребує деяких уточнень. По-перше, те, що людина як член соціуму є суб'єктом суспільного розвитку в онтологічному плані, ще не означає, що вона обов'язково усвідомлює себе таким суб'єктом. По-друге, будь-який розвиток здійснюється на певній основі, тому, моделюючи соціальні процеси, важливо брати до уваги культурні напрацювання певного соціуму, які можна порівняти з вихідною точкою, позицією, до якої буде докладений цей вектор розвитку. По-третє, розроблення прогностичних моделей передбачає виокремлення психологічних характеристик, важливих для визначення способу функціонування суспільства, а також розуміння психологічних механізмів, через які ці характеристики впливають на суспільний розвиток.

Представлене вихідне положення означає, що психологія, а точніше – соціальна психологія, є тією основною дисципліною, яка має вирішувати не лише проблему прогнозування процесів суспільного розвитку, а й узагалі проблему визначення механізмів і закономірностей цього розвитку, тобто, інакше кажучи, що соціальній психології належить чільне місце серед інших наук про соціум.

Описаний психологічний погляд на соціальні процеси і на загальний методологічний принцип їх прогнозування вимагає додаткового обґрунтування щодо власної правомірності, хоча б з огляду на свою невисоку популярність, щоб не сказати маргінальність: як я вже зазначала, на сьогодні проблеми закономірностей суспільного розвитку намагаються вирішувати різні дисципліни – філософія, соціологія, історія, і майже ніколи – соціальна психологія. Передусім таке обґрунтування має містити визначення можливостей, а також релевантності і меж застосовування заявленого підходу, що й становить **мету цієї роботи**.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спочатку хотілося б коротко зупинитися на виборі самого терміна «суб'єктний підхід» щодо прогнозування процесів суспільного розвитку. Річ у тім, що використання цього терміна пов'язане з певною традицією, започаткованою в радянській психології у 20-х роках минулого сторіччя С. Рубінштейном. Суб'єктний підхід передусім застосовувався до проблем розвитку особистості та її діяльності й акцентував можливості самодетермінації особистості в різних проявах її активності (Рубінштейн, 1986; Татенко, 1996). Така психологічна позиція формувалась і набувала актуальності як протипага, з одного боку, до стимул-реактивних концепцій, які активно розвивалися на Заході, а з другого – до надмірного надання значення соціальним чинникам у розвитку особистості, що було пов'язано з панівною роллю марксизму в радянській психології.

Використовуючи термін «суб'єктний підхід» у цій роботі, я не апелюю до тих чи інших конкретних напрацювань, представлених у радянській або пострадянській психологічній науці. Я лише наголошую на тому, що проблему власної активності індивіда не можна вичерпати посиланням на зовнішні детермінанти – об'єктивні обставини, культурне середовище тощо. Інакше кажучи, людська суб'єктність у соціальних процесах не може бути редукована до інших чинників, і саме тому психологія є наріжним каменем у прогнозуванні суспільного розвитку. І якщо раніше в межах суб'єктного підходу аргументували думку про те, що розвиток особистості і її поведінка не детерміновані соціальним оточенням і що завжди є місце для вільного вибору суб'єкта, то, на моє переконання, більше того, це розвиток соціуму в кінцевому підсумку визначається вибором суб'єкта (хоча це не значить, що цей вибір обов'язково має бути спрямований на зміну соціуму).

Контраргументом до цієї тези може бути погляд на особистість як на продукт

розвитку суспільства, який, власне, і дозволяє винести людину «за дужки», коли йдеться про здійснення соціального прогнозування або про аналіз історичних процесів. Є ціла низка філософських і психологічних підходів, які розглядають змісти психічного життя людини як похідні від класової належності (Маркс, & Енгельс, 1955; Бурдье, 1998), дискурсивних практик (Филлипс, & Йоргенсен, 2008), продуктивних сил і виробничих відносин (Маркс, & Енгельс, 1955), внутрішньогрупової взаємодії (Мід, 2000), колективної діяльності (Леонт'єв, 1975) тощо. Загалом же людські уявлення, мотиви чи дії є культурно детермінованими, а саме поняття суб'єкта знімається його соціальною належністю.

За цим контраргументом також можна визнати певну логіку, але лише за певних обмежень, а саме – лише якщо розглядати культуру і соціальну належність не як детермінанти розвитку особистості, а як ґрунт, на якому вона проростає, або, інакше кажучи, як умови, завдяки яким вона здійснюється. Людина завжди формується завдяки своєму оточенню, але вона ніколи не буде *лише* продуктом свого оточення, завжди залишаючись співавтором самої себе. Навіть потенційно закладена в неї свобода вибору вже робить її індетермінованою істотою, оскільки сама можливість скористатися цією свободою залежить від людини.

Найкращим аргументом на користь того, що особистість, її уявлення, мотиви та дії не повністю детермінуються соціальними передумовами, є сама наявність суспільного розвитку. Як слушно зауважив П. Бурдье, закладений у людину габітус (система диспозицій, сформована на основі досвіду, заданого належністю людини до певної суспільної страти) може лише відтворювати ті соціальні умови, які спричинили його постання (Бурдье, 1998). Але соціум разом з його дискурсами, культурними стандартами, суспільними відносинами і т. ін. постійно змінюється. Якщо людина справді була б здатна лише відтворювати лише те, що закладено в нею середовищем, то вона ніколи не змогла б вийти за межі тих умов, що її створили. Зрештою, у соціальних змін немає іншого джерела, іншого суб'єкта, ніж людина.

Власне, самою сутністю культури є не лише збереження певної напрацьованої традиції, а й постійне її оновлення, напрацювання нових змістів, візій, технологій тощо. І творчий процес, що лежать в основі таких інновацій, за визначенням не детермінований попереднім досвідом, хоча й розвивається завдяки йому. Зокрема, розвиток продуктивних сил як одна з детермінант суспільного розвитку, за К. Марксом, у кінцевому підсумку спирається на людську здатність до творчості і продукування нового.

До речі, іншою методологічною проблемою для суб'єктного підходу в прогнозуванні процесів суспільного розвитку, окрім можливого детермінізму людської поведінки, є якраз її індетермінізм. Іманентна свобода волі людини порушує питання про те, наскільки її активність у принципі є прогнозованою. І якщо в основі розвитку спільнот лежать вільний вибір і творча діяльність окремих членів цієї спільноти, то це питання стосується правомірності соціального прогнозування як такого. К. Поппер вважав, що з погляду науки неправомірно розглядати закономірності історичного розвитку, оскільки їх наявність уможлиблювала б пролонгацію цих закономірностей на майбутнє й отримання передбачень щодо майбутнього стану суспільства, а це суперечить принципу свободи волі (Поппер, 1994).

Насправді наявність вільного людського вибору все-таки залишає можливості для здійснення наукового прогнозування як індивідуальної, так і соціальної поведінки. Свобода волі означає, що особистість вчиняє відповідно до своїх мотивів, які так само задаються її потребами, цінностями, уявленнями. Тож якщо нам відомі ці змісти психічної сфери, то ми можемо й спрогнозувати майбутню поведінку людини. Відповідно, знаючи психологічні характеристики членів соціуму, ми можемо спрогнозувати напрям суспільного розвитку.

Звісно, це повністю не знімає проблему свободи волі, оскільки теоретично людина в будь-який момент вільна переорієнтуватися і зробити вибір, не детермінований її попередньо визначеними характеристиками. Але психологи знають, що зміст масової свідомості не змінюється стрибкоподібно і її розвиток має свою тяглість (власне, те саме значною мірою стосується й індивідуальної свідомості). Тому аналіз змістів цієї свідомості є цілком релевантною підставою для здійснення соціального прогнозування, принаймні в межах відносної константності узагальнених психологічних характеристик членів досліджуваної спільноти.

Більш складним завданням є прогнозування на більш віддалену перспективу, оскільки воно потребує розуміння того, яким чином будуть змінюватися зазначені психологічні характеристики. З одного боку, ми тут стикаємося з проблемою визначення закономірностей психічного розвитку в межах історіогенезу. З другого боку, ми можемо піти за логікою Фукуями і спиратися на наявні в нас знання природи людини як такої. Наприклад, нам уже відомий загальний спектр можливих потреб індивіда (Маслоу, 2008) або спектр його ціннісних орієнтацій (Schwartz, 1992). І хоча наразі ми не можемо з упевненістю сказати, які саме з цих потреб або ціннісних орієнтацій будуть домінувати у людини майбутнього (хоча і щодо цього можна будувати прогностичні моделі), але розуміння того, що людина за інших рівних обставин швидше обере більш безпечне середовище, аніж небезпечне; ситуацію, яка надає більше можливостей, аніж ситуацію, яка надає менше можливостей; спосіб життя, який дасть змогу зберегти самоповагу, аніж спосіб життя, де самоповагу буде втрачено і т. ін., уже надає чимало інформації для прогнозування як індивідуальної, так і соціальної поведінки. Зокрема, це створює наукове підґрунтя для сценарного прогнозування, оскільки дає змогу говорити, що за тих чи інших умов представники певних соціальних груп з великою ймовірністю будуть схильні до того чи іншого вибору.

Більш складним з методологічного погляду завданням є спроба визначити конкретну лінію соціального розвитку, не розгалужену на різні можливі сценарії. У цьому разі нам уже мало розуміти, як у тій чий інший ситуації будуть поводитися представники різних соціальних груп, – не менш важливо розуміти також і якою буде сама ситуація. Тобто потрібно брати до уваги обидва боки медалі: об'єктивний, пов'язаний з конкретними політичними, економічними та іншими умовами, у яких ухвалюватимуться рішення членами суспільства, і суб'єктивний, пов'язаний із психологічними чинниками їх ухвалення. Специфіка такого прогнозування полягає в тому, що об'єктивна соціальна ситуація є наслідком рішень, раніше ухвалених суб'єктами; але і сама ця ситуація, особливо її культурний складник, є важливим підґрунтям для формування суб'єктів – членів соціуму. В ідеалі комплексна прогностична модель має зважати на обидва боки медалі в їхньому взаємовпливі.

Проблема полягає в тому, що соціум – це дуже складна система з майже незліченною кількістю внутрішніх і зовнішніх факторів, пов'язаних такою ж незліченною кількістю взаємовпливів. Тому, моделюючи суспільні процеси, дослідники зазвичай змушені визначатися, які саме із цих факторів є насправді важливими для визначення напрямів суспільного руху, а які можна вважати другорядними. Звісно, таке відокремлення головних, базових чинників від чинників другорядних завжди загрожує пізнавальною редукцією і звуженням досліджуваного предмета. Можна навіть сказати, що редукціонізм – постійна робоча хвороба тих наукових проєктів, які претендують на опис глобального розвитку макросоціальних процесів. Чи є ця хвороба виліковною – питання відкрите. Тут можна лише сказати, що моделювання за визначенням передбачає абстрагування від деяких характеристик об'єкта, що моделюється, задля того щоб простежити, як проявляться інші – більш вагомні з погляду наявних дослідницьких завдань – характеристики цього об'єкта. Тому межі дозволеного в разі редукції (спрощення) соціальної системи в теоретичних моделях у кінцевому підсумку визначаються тим, чи дають змогу отримані результати виявити ті аспекти суспільного розвитку, які видаються нам справді важливими. Наприклад, прогнозуючи макросоціальні процеси, ми можемо зосередитися лише на виявленні їхніх політико-ідеологічних, або культурних, або економічних аспектів і не претендувати на отримання прогностичних даних щодо інших аспектів.

Іншим методологічним обмеженням суб'єктного підходу є те, що він не призначений для передбачення впливів на суспільний розвиток зовнішніх чинників. Передусім ідеться про такі форс-мажорні обставини, як природні і техногенні катастрофи, пандемії тощо. Зрозуміло, що прогнозування таких явищ, загалом, не належить до завдань соціогуманітарних наук. Однак у межах сценарного прогнозування суб'єктний підхід дає змогу аналізувати, як будуть поводитися соціальні агенти в тих чи інших умовах, і до цих умов можуть бути включені і зазначені зовнішні чинники.

Суб'єктний підхід до прогнозування процесів суспільного розвитку має ще одне

методологічне обмеження. Річ у тім, що ми можемо робити прогнози щодо ухвалення рішень членами суспільства лише за умови, що ці рішення мають заздалегідь відому множину теоретично можливих варіантів. Тобто правомірно робити передбачення щодо того, який шлях обере індивід або суспільство, але неправомірно робити передбачення тоді, коли цей шлях лише має бути прокладений. Ми не можемо знати, яке вирішення тих чи інших проблем відшукають люди майбутнього, бо ми не мислимо як люди майбутнього. Та й узагалі, там, де результат людської дії залежить від креативного складника, для наукового прогнозування починається зона невизначеності.

Через це немає сенсу робити наукові передбачення на надто віддалені проміжки часу. Мабуть, навіть дуже сміливі футурологи не візьмуться прогнозувати розвиток людства на 500 або 1000 років. Крім того, видається доцільним обмежити цілі прогнозування тими аспектами суспільного розвитку, які менше залежать від креативних напрацювань. Наприклад, передбачення, зроблені в середині ХХ століття щодо технологічного розвитку людства, переважно зосереджувалися на освоєнні людством ближнього і дальнього космосу, фактично пройшовши осторонь теми розвитку комп'ютерних технологій, які насправді в подальшому посіли головну позицію в цій царині.

Ми розглянули методологічні проблеми та обмеження, пов'язані із суб'єктивним підходом до прогнозування суспільного розвитку. Спробуємо тепер принаймні в загальних рисах окреслити можливості цього підходу. Як уже зазначалося вище, звернення до психології людини є неодмінною умовою, якщо ми маємо на меті визначення механізмів суспільного розвитку, що є найбільш надійним науковим підґрунтям для соціального прогнозування. Якщо ми не хочемо обмежитися лише спостереженням зовнішніх регулярностей в історичних процесах, а бажаємо вийти на рівень причинно-наслідкових зв'язків, то маємо звертатися саме до суб'єктивного підходу.

Найкращою демонстрацією можливостей суб'єктивного, як і будь-якого іншого, підходу є конкретні приклади його застосування. Наразі таких прикладів небагато, що зрозуміло з огляду на домінування інших підходів, але вони все ж є. Дотичною до суб'єктивного підходу можна вважати згадану вище концепцію «кінця історії» Фукуями. Як приклад також можна навести авторську концепцію історичного процесу, засновану на аналізі формування і розвитку уявлень людини про дійсність (Жовтянська, 2020).

Ця концепція стосувалася визначення соціально-психологічних механізмів суспільного розвитку в межах Європейської цивілізації. Як первинний чинник соціальних змін я розглядала розвиток культури мислення, а саме залучення критичності і логічно обґрунтованого умовиводу до формування уявлень про дійсність. Ідеться про зміцнення раціональності, яка починає поступово набувати сили в християнській Європі з часів пізнього Середньовіччя. З розвитком раціоналізму формування уявлень про дійсність, зокрема і соціальну, усе більше базується на причинно-наслідкових зв'язках, що не лише означає пізнавальний прогрес, а й уможливорює цілеспрямоване перетворення дійсності. Людина відтепер позиціонує себе як суб'єкта щодо суспільних відносин, що, відповідно, приводить до зрушень у панівній системі цінностей тогочасної спільноти. Суб'єктність людини передбачає повагу до неї як до рушійної сили суспільства і повноправного члена суспільного договору. Особистість поступово визнається як вихідна цінність і сила, що закладає основи європейського людиноцентризму.

Усе це створило передумови для переформатування суспільства, зокрема і шляхом ліберально-демократичних революцій. Розвиток суб'єктності означає, що людина починає розглядати себе активним перетворювачем соціуму відповідно до власних поглядів та інтересів, а переорієнтація системи цінностей на пріоритети людської гідності й свободи створює запит на такий соціальний устрій, де громадяни отримують рівні права перед законом та визнаються єдиним легітимним джерелом влади в державі.

Отже, певний соціально-психологічний механізм, в основі якого лежить розвиток раціональності, що зі свого боку зумовлює розвиток суб'єктності та переорієнтацію системи цінностей, став передумовою ліберально-демократичних перетворень у Європі. Однак заданий цим механізмом тренд на лібералізацію суспільних відносин є далеко не лінійним. Річ у тім, що перехід до демократичного режиму правління вимагає від населення певного рівня політичної культури і, зокрема, нових компетентностей, що напрацьовується лише з

досвідом. Його нестача, так само як і несформованість нових політичних інститутів, стають передумовами для виникнення соціальних та економічних криз у державі, які майже неодмінно виникають у післяреволюційний період. Ці кризові явища, а також недостатня спрямованість перехідного суспільства на демократичні орієнтири внаслідок тяглості масової свідомості спричиняють зростання антидемократичних настроїв та різного роду політичні реакції у вигляді реставрацій, встановлення диктаторських режимів тощо.

Прикметно, що за домодерністської доби в історії Європи такі історичні відкати здебільшого набували форми реставрації монархії або встановлення диктатури. Натомість у добу модернізму постреволюційні реакції після невдалих спроб побудови демократій набувають іншої форми, а саме тоталітарних режимів. Така специфіка зумовлена розвитком політичних ідеологій і поступовим переходом у Новий час від соціальних норм та уявлень традиційного суспільства, зокрема тих, що освячували непохитність монархії, що також було наслідком розвитку раціональності (Жовтянська, 2022).

Отже, у процесах суспільного-політичного розвитку, що мав місце в Європі за Нової доби, можна виокремити два аспекти, або два вектори, причому обидва задані соціально-психологічними чинниками. Перший пов'язаний з переформатуванням характерних для традиційних суспільств політичних режимів і розбудовою ліберальних демократій, другий – з відкатами після демократичних перетворень, що могли проявлятися як реставрація або встановлення авторитарних чи тоталітарних режимів.

Представлена концепція може бути використана і для прогнозування суспільного розвитку, оскільки описані вище механізми, які визначили історичні тренди в Європі Нової доби, є актуальними і сьогодні, причому не тільки для європейської спільноти. Це дає нам достатні підстави, щоб принаймні в загальних рисах змалювати картину нашого соціального майбутнього.

Головним трендом залишиться лібералізація суспільних відносин, яка проявлятиметься передусім у подальшому встановленні ліберальних демократій у країнах, у яких допоки функціонують інші режими правління. Водночас цей процес подекуди буде супроводжуватися політичними реакціями переважно у вигляді встановлення авторитаризму і тоталітаризму (неконституційна монархія дедалі більше стає раритетом у світі).

Також можна очікувати, що низка авторитарних режимів буде залучати ідеологічний ресурс для протистояння ліберальним тенденціям і перетворюватиметься на тоталітаризм. Це дасть елітам змогу каналізувати невдоволення мас на аутгрупи, до яких, найімовірніше, буде зараховано населення демократичних держав, а також внутрішні групи спротиву. Така ситуація призводитиме до підвищення зовнішньополітичної напруженості і зростання ймовірності міжнародних конфліктів.

У кінцевому підсумку можна зауважити, що хоча в стратегічному плані «кінець історії», за Фукуямою, тобто повсюдне встановлення ліберальної демократії, є цілком прогнозованим майбутнім, та шлях до нього, очевидно, буде зовсім не лінійним і сповненим драматизму. Причому останній пов'язаний не з конфліктами між цивілізаціями, як це пророчив Хантінгтон, а з конфліктами між ліберальним і неліберальним світами, межа між якими може проходити як усередині держав, так і між ними.

Висновки та перспективи подальших досліджень

1. У сучасній гуманітаристиці співіснують дві теоретико-методологічні позиції, які опонують вихідним положенням суб'єктного підходу до прогнозування суспільного розвитку. Перша з них пов'язана з твердженням про соціальний детермінізм людської поведінки, друга – із твердженням про іманентний індетермінізм людської поведінки. Теоретичний аналіз доводить правомірність застосування суб'єктного підходу до прогнозування суспільного розвитку попри зазначені позиції.
2. Є низка методологічних проблем, які призводять до обмежень у застосуванні суб'єктного підходу до прогнозування суспільного розвитку. По-перше, це надзвичайна складність соціальних систем, наслідком чого є редукаціонізм під час побудови прогностичних моделей. По-друге, це нечутливість зазначеного підходу до впливу на суспільний розвиток зовнішніх чинників. По-третє, це непередбачуваність креативних рішень, які задають зону невизначеності в соціальному прогнозуванні.

3. Застосування суб'єктного підходу є неодмінною умовою, коли йдеться про визначення механізмів суспільного розвитку. Широкі можливості для застосування цього підходу представлені в царині сценарного прогнозування і моделювання процесів суспільного розвитку. Побудова прогностичних сценаріїв і моделей розвитку локальних соціумів становить **перспективу подальших досліджень**.

Список використаних джерел

- Белл, Д. (1986). Социальные рамки информационного общества. В *Новая технократическая волна на Западе* (с. 330–342). Москва: Прогресс.
- Бурдьё, П. (1998). Структура, габитус, практика. *Теоретические проблемы социологии и социальной антропологии*, 2, 44–60.
- Герилів, Д. Ю. (2014). *Типологія держави: теоретико-правове дослідження*. (Автореферат дисертації). Львів: Нац. ун-т «Львівська політехніка».
- Жовтянська, В. В. (2020). *Психологія репрезентацій дійсності*. Київ: Талком.
- Жовтянська, В. В. (2021). Психологічні засади моделювання як методичного напрямку соціальної прогностики. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 48(51), 9–15.
- Жовтянська, В. В. (2022). Соціально-психологічні детермінанти формування тоталітаризму. *Проблеми політичної психології*, 12 (26), 60–76.
- Леонтьев, А. Н. (1975). *Деятельность. Сознание. Личность*. Москва: Политиздат.
- Маркс, К., & Энгельс, Ф. (1955). *Немецкая идеология*. В К. Маркс, & Ф. Энгельс, *Сочинения*. (Издание второе) (Т. 3, с. 7–544). Москва: Политиздат.
- Маслоу, А. (2008). *Мотивация и личность*. Санкт-Петербург: Питер.
- Мід, Дж. Г. (2000). *Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста*. Київ: Український центр духовної культури.
- Назаретян, А. П. (2016). Психология в социальном прогнозировании: еще раз о причинных зависимостях. *Вопросы философии*, 7, 115–129.
- Поппер, К. (1994). *Відкрите суспільство та його вороги*. Т. 1-2. Київ: Основи.
- Рубинштейн, С. Л. (1986). Принцип творческой самодеятельности. *Вопросы психологии*, 4, 101–107.
- Сорокин, П. А. (1992). *Человек. Цивилизация. Общество*. Москва: Политиздат.
- Татенко, В. А. (1996). *Психология в субъектном измерении*. Київ: Просвіта.
- Тойнби, А. Дж. (2001). *Постижение истории: Сборник*. Москва: Рольф.
- Тоффлер, Э. (2004). *Третья волна*. Москва: АСТ.
- Февр, Л. (1991). *Бои за историю*. Москва: Наука.
- Филлипс, Л., & Йоргенсен, М. В. (2008). *Дискурс-анализ: Теория и метод*. Харьков.
- Фукуяма, Ф. (2004). *Конец истории и последний человек*. Москва: АСТ.
- Huntington, S. P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72 (3), 22–49.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. *Advances in experimental social psychology*, 25, 1–65.

References

- Bell, D. (1986). Sotsialnyye ramki informatsionnogo obshchestva [Social framework of the information society]. In *Novaya tekhnokraticheskaya volna na Zapade* [The New Technocratic Wave in the West], pp. 330–342. Moscow: Progress. (in Russian)
- Bourdieu, P. (1998). Struktura, gabitus, praktika [Structure, habitus, practice]. *Teoreticheskiye problemy sotsiologii i sotsialnoy antropologii* [Theoretical problems of sociology and social anthropology], 2, 44–60. (in Russian)
- Febvre, L. (1991). *Boi za istoriyu* [Fight for history]. Moscow: Nauka. (in Russian)
- Fillips, L., & Yorgensen, M. V. (2008). Diskurs-analizs. Teoriya i metod [Discourse analysis. Theory and method]. Kharkiv: Gumanitarnyy Tsentr. (in Russian)
- Fukuyama, F. (2007). *Konets istorii i posledniy chelovek* [The End of History and the Last Man]. Moscow: AST. (in Russian)
- Geriliv, D. Yu. (2014). *Typologhiia derzhavy: teoretyko-pravove doslidzhennia* [Typology of the state: theoretical and legal research]. (Abstract of dissertations). Lviv: National University

«Lviv Polytechnic». (in Ukrainian)

Huntington, S. P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72 (3), 22–49. (in English)

Leontyev, A. N. (1975). *Deyatelnost. Soznaniye. Lichnost* [Practice. Conscious Person]. Moscow: Politizdat. (in Russian)

Marks, K., & Engels, F. (1955). *Nemetskaya ideologiya* [German ideology]. In K. Marks, F. Engels, *Sochineniya* [Works] (Vol. 3). Moscow: Politizdat. (in Russian)

Maslow, A. (2008). *Motivatsiya i lichnost* [Motivation and personality]. Saint Petersburg: Piter. (in Russian)

Mead, J. G. (2000). *Dukh, samist i suspilstvo z tochky zoru sotsialnoho bikheviorysta* [Spirit, self and society from the point of view of a social behaviorist]. Kyiv: Ukrainian Center of Spiritual Culture. (in Ukrainian)

Nazaretyan, A. P. (2016). Psikhologiya v sotsialnom prognozirovanii: yeshche raz o prichinnykh zavisimostyakh [Psychology in social forecasting: once again about causal dependencies]. *Voprosy filosofii* [Questions of Philosophy], 7, 115–129. (in Russian)

Popper, K. (1994). *Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy* [The open society and its enemies]. Vol. 1-2. Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian)

Rubinstein, S. L. (1986). Printsip tvorcheskoy samodeyatelnosti [The principle of creative initiative]. *Voprosy psikhologii* [Questions of Psychology], 4, 101–107. (in Russian)

Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. *Advances in experimental social psychology*, 25, 1–65. (in English)

Sorokin, P. A. (1992). *Chelovek. Tsvivilizatsiya. Obshchestvo* [Human. Civilization. Society]. Moscow: Politizdat. (in Russian)

Tatenko, V. A. (1996). *Psychology in the subjective dimension* [Psikhologiya v subyektном izmerenii]. Kyiv: Prosvita. (in Russian)

Toffler, E. (2004). *Tretya volna* [Third wave]. Moscow: AST. (in Russian)

Toynbee, A. J. (2001). *Postizheniye istorii: Sbornik* [Comprehension of History: Collection]. Moscow: Rolf. (in Russian)

Zhovtianska, V. V. (2020). *Psykhologhiia reprezentatsii diisnosti* [The psychology of representations of reality]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Zhovtianska, V. V. (2021). Psykhologhichni zasady modelyuvannia yak metodychnoho napriamu sotsialnoi prohnostyky [Psychological principles of modeling as a methodological direction of social prognosis]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologhii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 48 (51), 9–15. (in Ukrainian)

Zhovtianska, V. (2022). Sotsialno-psykhologhichni determinanty formuvannia totalitaryzmu [Social and psychological determinants of the formation of totalitarianism]. *Problems of Political Psychology*, 12(26), 60–76. (in Ukrainian)